

İslami İlimler Dergisi
The Journal of Islamic Sciences
مجلة العلوم الإسلامية

Abdülaziz Çaviş'in Tefsirinde Aktüel Konular

Gülnur Külünkoğlu

<https://orcid.org/0000-0003-2464-8170>

Dr., İstanbul, Türkiye

gulnurkulunkoglu@gmail.com

Atıf Bilgisi:	Külünkoğlu, Gülnur. "Abdülaziz Çaviş'in Tefsirinde Aktüel Konular". <i>İslami İlimler Dergisi</i> 41 (Kasım 2025), 25-43. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1615337 .
Makale Türü:	Araştırma Makalesi
Etik Beyan:	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Etik Kurul İzni:	Araştırma için herhangi bir etik onay veya bilgilendirilmiş onam gerekmemektedir.
Geliş Tarihi:	7 Ocak 2025
Kabul Tarihi:	21 Eylül 2025
Yayın Tarihi:	30 Kasım 2025
Hakem Sayısı:	Bir İç Hakem- En Az İki Dış Hakem
Değerlendirme:	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması:	Yapıldı- intihal.net
Çıkar Çatışması:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Etik Bildirim:	dergiislamiilimler@gmail.com
Lisans:	CC BY-NC 4.0

Öz: Geç Osmanlı döneminde modernleşme süreci hızlanmış, bu süreçte Kur'an'dan alınan mesajlar toplumsal dönüşümde etkili olmuştur. Söz konusu mesajların geniş kitlelere ulaştırılmasında ise dönemin tefsirleri önemli bir işlev üstlenmiştir. Bu tefsirlerden biri de Mısırlı yazar Abdülaziz Çaviş tarafından kaleme alınan *Esrâr-ı Kur'an* adlı eserdir. Çaviş'in Bakara sûresine dair kısmî yorumlarını içeren bu tefsir, dönemin etkili yayın organlarından *Sebilürreşâd* dergisinde tefrika edilmiştir. Müfessirin Kur'an'ı günün ihtiyaçlarına tatbik etme konusundaki başarısı, tefsirin dergide yayımlanmasında belirleyici olmuştur. Bugüne kadar yapılan çalışmalar, geç dönem Osmanlı tefsirinde aktüel konuların etkili olduğunu ortaya koymuşsa da bu konuların içeriği kapsamlı olarak incelenmemiştir. Bu çalışmanın amacı, Abdülaziz Çaviş'in Kur'an yorumunda öne çıkan güncel meseleleri ele alarak, geç Osmanlı dönemi tefsir anlayışının toplumsal işlevini somut biçimde ortaya koymaktır. Bu bağlamda şu sorulara cevap aranmaktadır: Çaviş'in Kur'an yorumunda hangi aktüel konular ön plana çıkmaktadır? Bu konular, Kur'an'ın ışığında nasıl değerlendirilmiştir? Araştırmanın sonunda görülmüştür ki, Abdülaziz Çaviş bir yandan halkın din anlayışında "çarpıklık" olarak işaret ettiği hususları eleştirirken, diğer yandan Batı'nın İslâm'a yönelik taraflı yaklaşımıyla mücadele etmiştir. Dönemin güncel meselelerinden olan misyonerlik faaliyetleri, materyalist fikir akımları, Kur'an'da tekrar meselesi, aklın dindeki yeri, ulemânın İslam toplumlarındaki etkisi ile ihtilaf ve tefrika gibi konular, Çaviş'in tefsirinde dikkatle ele alınmıştır. Bu bağlamda çalışmanın, geç dönem Osmanlı tefsirinde öne çıkan aktüel meselelerin anlaşılmasına ve tefsirin toplumsal yönünün daha iyi kavranmasına katkı sunacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Modernleşme, Islah, Mısır, Sebilürreşâd, Abdülaziz Çaviş.

Actual Issues in ‘Abd al-‘Azīz Jāwīsh’s Tafseer

Gülnur Külünkoğlu

<https://orcid.org/0000-0003-2464-8170>

Dr., İstanbul, Türkiye

gulnurkulunkoglu@gmail.com

Citation:	Külünkoğlu, Gülnur. "Actual Issues in ‘Abd al-‘Azīz Jāwīsh’s Tafseer", <i>İslami İlimler Dergisi</i> 41 (November 2025), 25-43. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1615337 .
Article Type:	Research Article
Ethical Statement:	It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited.
Ethics committee approval:	The research does not need any ethical approvals or informed consent.
Date of submission:	07 January 2025
Date of acceptance:	21 September 2025
Date of publication:	30 November 2025
Reviewers:	One Internal & At Least Two External Reviewers
Review:	Double-blind
Plagiarism checks:	Yes - intihal.net
Conflicts of Interest:	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Grant Support:	No funds, grants, or other support was received.
Complaints:	dergiislamiilimler@gmail.com
License:	CC BY-NC 4.0

Abstract: In the late Ottoman period, modernization efforts accelerated, and the messages derived from the Qur’an played a role in these changes. The tafsirs of this era played a crucial role in conveying these messages to society. One notable example is *Esrâr-ı Qur’an*, a partial commentary on Surah al-Baqarah written by the Egyptian writer ‘Abd al-‘Azīz Jāwīsh. The tafsir was published in *Sebilürreşād* magazine, one of the most influential publications of its time. The reason for publishing this work is Jawish’s skill in applying the Qur’anic teachings to the needs of the day. While previous studies have acknowledged the influence of contemporary issues in late Ottoman exegesis, they have not comprehensively evaluated the specific content of these issues. This study aims to concretize the function of exegesis during this period by addressing the current issues that are prominent in Jāwīsh’s interpretation. In this respect, our research seeks to answer two key questions: What were the prominent contemporary issues in Jāwīsh’s interpretation of the Qur’an? How did Jāwīsh evaluate these issues in the light of the Qur’an? On the one hand, Jāwīsh has criticized what he described as distortions in society’s perception of religion, and on the other hand, he has struggled with the West’s biased approach to Islam. He dealt with issues such as missionary activities, allegations against the Qur’an, the role of reason in understanding religion, criticism of the ulema, conflict and dissension, which were prominent on the agenda of the period. This study is expected to contribute to the understanding of the current issues on the agenda of late Ottoman exegesis.

Keywords: Tafsir, Quran, Modernization, Reform, Egypt, Sebilur-Rashād, ‘Abd al-‘Azīz Jāwīsh.

Giriş

Geç Osmanlı döneminde yaşanan toplumsal değişimler, “modernleşme” olarak tanımlanmıştır. Geleneksel olandan kopuşu ifade eden modernleşme, sosyal, siyasî, kültürel, dinî, askerî ve ekonomik olarak değişimin pek çok boyutunu kapsamaktadır. Bu dönemde doğu toplumları, batı karşısında yenilgi krizinden kurtuluşun arayışı için çözüm önerileri ortaya koymuştur. Krizin aşılmasında Batı’dan gelen yenilikler karşısında üç tür tavır gelişmiştir; kabul, red ve ihtiyat. Bu süreçte bahsi geçen üç tepki çerçevesinde tartışmalar ortaya çıkmıştır.^[1] Osmanlı toplumunun en temel dinamiklerinden olan *dinî alan* tartışmalarda etkin bir rol oynamıştır. Ortaya çıkan krizi çözmeye yönelik çabalar, dinin ve kaynaklarının “yeniden” anlaşılması gerektiği üzerinde yoğunlaşmıştır. Yenilik taraftarları krizden kurtuluşun, sefeye ve dinin temel kaynaklarına dayanarak gerçekleşeceğini vurgulamıştır. Bu yaklaşıma göre İslâm dünyasının içinde bulunduğu krizin sebebi, dinin temel kaynaklarının gerektiği gibi anlaşılabilmesi ve yaşanmamasıdır. Kur’ân, bütün çözümleri barındıran ilahi kelimedir. İslâm’ın ilk asırlarında ümmetin dünyaya hükmetmesine nasıl kaynaklık ettiyse bugün de edecektir.^[2]

Dinî gelenek ve modernleşme arasındaki kompleks ilişkinin olumlu ve olumsuz etkileri olmakla birlikte geç dönem Osmanlı ilim dünyası ilgileri ve hassasiyetleri ile çeşitlilik gösteren son derece önemli bir alan olarak karşımızda durmaktadır.^[3] Bu dönemde dinî ilimlerin temel kaynağı olan Kur’ân’a yaklaşım değişmiştir. Krizden kurtuluşun yolu olarak Kur’ân merkezli bir ıslah düşüncesi öngörülmüştür. Islah merkezli yaklaşımın tefsirleri^[4] toplumsal dönüşümde etkili olmuştur. Abduh (öl. 1905) ekolü^[5], bu süreçte etkili ve önemli bir fonksiyona sahiptir. Osmanlı coğrafyasında ekolün fikirlerinin en önemli taşıyıcı unsurları İslâmcı dergilerdir. İslâm dünyasındaki değişimlerin aktarıcısı olmasının yanı sıra dergiler, İslâmî ilimlerin çeşitli alanlarında ihtiyaca yönelik olarak yayınlar da yapar. Bu yayınlar arasında kelam, İslâm felsefesi, fıkıh, hadis, tefsir alanında yazılara yer verilir.^[6] Dönemin Kur’ân’a yaklaşımını şekillendirmede en önemli derginin *Sebilürreşâd* dergisi olduğu görülür. Türkçü, İslâmcı ve Batıcı fikirleri benimseyen pek çok yazara ev sahipliği yapan dergide ağırlıklı olarak İslâmcı yazarlar yer alır ve İslâmcı fikirler tartışılır.^[7] Bu açıdan *Sebilürreşâd* dergisi, geç Osmanlı döneminin Kur’ân’a yaklaşımının anlaşılmasında önemli bir pozisyona sahiptir. *Sebilürreşâd* dergisinde Mısır menşeli fikirlerin yoğunlukta olduğu

[1] Mustafa Öztürk, *Çağdaş İslâm Düşüncesi ve Kur’âncılık* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 13-17.

[2] Mustafa Öztürk, *Çağdaş İslâm Düşüncesi ve Kur’âncılık* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 19-20.

[3] Mehmet Sait Özervarlı, “Tarihsel ve Entelektüel Bağlamı İçinde Yeni Kelâm Hareketi’nin Ortaya Çıkış Analizi”, *İslâm Tetkikleri Dergisi* 13/2 (Eylül 2023), 587.

[4] Bu türe örnek olarak Mısır merkezli modern selefi hareketin ortaya çıkardığı ıslahçı yaklaşımın tefsirleri zikredilebilir. Muhammed Abduh, Reşid Rızâ, Mustafa El-Merâğî (öl. 1952) ve Abdülaziz Çavuş gibi isimlerin tefsirleri başta olmak üzere, Mehmet Akif Ersoy, Ahmed Hamdi Aksekili, Bereketzade İsmail Hakkı gibi isimlerin Kur’an yorumu da bu türün önemli örneklerdendir. Bu yaklaşıma göre İslam ümmetinin ıslahı nasıl ilk dönemlerde Kur’an’la gerçekleşmişse yine Kur’an’la gerçekleşecektir. İctimâî tefsir ekolü olarak da tasnif edilen bu yaklaşım, toplumun sorunlarına Kur’an merkezli çözüm önerileri ile öne çıkmaktadır. bk. Ali Merad, “İslah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr> (Erişim tarihi 07.06.2025); Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, (İstanbul: MÜİF Yayınları 2012), 240-246.

[5] Yukarıda bahsedildiği gibi Batı karşısında İslam dünyasında kabul ve red tavrı dışında üçüncü bir tepki daha gelişmiştir. Batı’nın meyanda okumalarını kabul ederek karşı argümanlarla dini tahkim etmeye çalışmak olan üçüncü tepkinin sahipleri, vahiy ve aklın çelişmeyeceğini savunarak toplumsal problemlerin çözümünde İslamî sınırlar içinde kalmaya çalışmıştır. Cemaleddin Afgânî (öl. 1897) bu yaklaşımın mimarı olarak görülse de ekolde kurucu unsur olarak Muhammed Abduh’un yeri daha önemlidir. Afgânî, siyasi çalışmalara ve İslam dünyasının üzerindeki Batı etkisini kırmaya yönelik bir yolu benimsemişken Abduh’un İslami ilimlerde yoğunlaşması ve ilk asırlardaki İslam anlayışının esas alınması gerektiği hakkındaki fikirleriyle ıslahat çizgisinde önemli bir kırılma noktası oluşturmuştur. Daha sonra bu yaklaşım, başta Reşid Rızâ olmak üzere Abduh’un takipçileri ile devam etmiştir. bk. Mehmet Zeki İşcan, *Muhammed Abduh’un Dinî ve Siyasî Görüşleri*, (İstanbul: Dergâh Yayınları 1998), 62-65; Mustafa Öztürk, “Oksidentalizm Bağlamında Afgânî- Abduh Ekolü, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi*, 6/3 2006, 43-69.

[6] Âdem Efe, “Uzun Soluklu İslâmcı Bir Dergi: Sebilürreşâd (Tarihçesi ve Bazı Sosyo-Kültürel Problemlere Yaklaşımı)”, *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* 8/2 (2008), 157-180; Âdem Efe, “Sebilürreşâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/251-153.

[7] Efe, “Uzun Soluklu İslâmcı Bir Dergi”, 158.

yapılan çalışmalarda ele alınır. Mehmet Akif Ersoy (öl.1936), Ahmed Hamdi Aksekili (öl.1951), Bereketzâde İsmail Hakkı (öl. 1918) gibi isimler bu fikirlerin aktarıcısı olarak görülürken Abduh ekolüne ait pek çok müellifin makaleleri de dergide yer alır.^[8] Aynı zamanda dergide çok sayıda tefsir yazısı yayınlanmıştır. Derginin tefsir alanına etkisi hakkında da çeşitli çalışmalar yapılmıştır. *Sebilürreşâd* dergisindeki tefsir yazıları hakkında yapılan çalışmaların Abduh ekolünün önemli isimlerinden olan Çaviş'in tefsirini ele almadığı görülmektedir.^[9]

Bahsi geçen çalışmalarda ulaşılan sonuçlara göre geç dönem Osmanlı tefsir anlayışının seçmeci olduğu ve Osmanlı'da pratik çözüm bekleyen konular üzerine odaklandığı ifade edilmiştir.^[10] Buna göre derginin bütün Kur'ân ayetlerinin tefsirine yer vermek gibi bir hedefi yoktur. 18. yüzyıldan itibaren gelişim gösteren tabîî bilimlerin ışığında ve İslâm dünyasının aktüel problemlerini ön planda tutarak Kur'ân'ı tefsir etmek, dönemin tefsir anlayışının özellikleri arasında sayılmıştır.^[11] Zamanın problemlerine Kur'ân ayetlerinin "güncelleştirilmesi" veya "tatbik edilmesi" olarak nitelenen yöntemle çözüm bulunmaya çalışılmıştır. Günlük siyasette Kur'ân ayetleri, güncel meselelerle kabul edilebilir bir ilişkisi olmadığı halde farklı ve güncel bir bağlama yerleştirilmiştir.^[12] Derginin tefsir yazıları arasında Çaviş'in tefsiri ise Kur'ân'ın tamamının tefsirinin hedeflenmesi ile "seçmeci" nitelemesinin dışında kalmaktadır.

Mehmed Şevket'in Çaviş'in tefsiri hakkında aşağıdaki ifadeleri, aktüel meselelerin tefsirdeki boyutunu yansıtmaktadır:

"Müellifin iltizam ettiği meslek-i nevinin mehasin-i gayrı mahdudesi meyanında en ziyade şayan-ı tebci cihet, beyanat-ı vakıasından da anlaşılacağı vechile, efkâr ve mütalaat-ı zatiyyesinin mahsulü olmayarak doğrudan doğruya nusus-ı Kur'âniyye'den telakki ve istinbat ettiği hakayık-ı diniyye, ve serair-i ledünniyyenin alem-i İslâm'ın maddî ve manevî bugünkü ihtiyacatına suret-i tatbiki hakkında gösterdiği fevkalade muvaffakiyetti."^[13]

Nitekim modernleşme döneminde müfessir, klasik dönem müfessirinden farklı bir pozisyona sahiptir. Modernleşme ile ulemanın toplumdaki pozisyonunun farklılaşması, Kur'ân'a yaklaşımın ve sosyal-siyasî problemlerin değişimi Kur'ân yorumcusunun yorum sahasını genişletmiştir. Modern müfessir, sosyal temaları dikkate alan bir yaklaşımı tercih etmiş ve Kur'ân yorumunda toplumu merkeze almıştır.^[14] Bu açıdan dönemin Kur'ân tefsirinin dinî ve ictimaî düşüncelerin serdedildiği bir platform olarak nitelenmesi^[15] Çaviş için de geçerlidir. Ancak modernleşme dönemi

[8] Suat Mertoğlu, *Osmanlı'da II. Meşrutiyet sonrası modern tefsir anlayışı; Sırat-ı Müstakim / Sebilürreşâd dergisi örneği: 1908-1914*, / *Modern approaches to qur'anic interpretation in post-Meşrutiyet II. Ottoman society: The case of the journal Sırat-ı Müstakim / Sebilürreşâd* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 25.

[9] Konuyla ilgili bazı çalışmalar bk. ; Suat Mertoğlu, *Osmanlı'da II. Meşrutiyet sonrası modern tefsir anlayışı; Sırat-ı Müstakim / Sebilürreşâd dergisi örneği: 1908-1914* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001); Mehmet Ünal, "Sırat-ı Müstakim ve Sebilü'r-Reşâd Dergilerinde Yayımlanan Kur'ân ve Tefsirle İlgili Çalışmalar", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2007), 109-146.; Ömer Mehmet Ulusoy, "Sırat-ı Müstakim ve Sebilü'r-Reşâd Dergilerinde Kur'ân Tarihi ve Kıraate Yaklaşım", *Rize İlahiyat Dergisi* 24 (2023), 209-227.; Hatice Teber, "Mısırlı Bir Mücadele ve İlim Adamı: Abdülaziz Çâvîş", *Katre: Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi* 14 (2022), 181-200.

[10] Suat Mertoğlu, *Osmanlı'da II. Meşrutiyet sonrası modern tefsir anlayışı; Sırat-ı Müstakim / Sebilürreşâd dergisi örneği: 1908-1914*, 537.

[11] Suat Mertoğlu, *Osmanlı'da II. Meşrutiyet sonrası modern tefsir anlayışı; Sırat-ı Müstakim / Sebilürreşâd dergisi örneği: 1908-1914*, 34-35.

[12] Suat Mertoğlu, "Kur'ân'ın Güncel Olaylarla İlişkilendirilmesi Sırat-ı Müstakim / Sebilürreşâd Mecmuası Çerçevesinde Osmanlı Son Döneminde Sosyo-Politik Tefsir Yaklaşımı", *Osmanlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları* III, ed. Bilal Gökçür vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı 2013), 428.

[13] Mehmed Şevket, *Sebilürreşâd* 14/343 (1915), 36.

[14] Necmettin Gökçür, "'Çağdaş Tefsir' Tipolojilerinde 'Okuyucu Bağlamı'", *Dini ve Felsefi Metinler: Yirmibirinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama II*, ed. Bayram Ali Çetinkaya vd. (İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür İşleri: 2012), 613-622; Necmettin Gökçür, "Çağdaş Sorunlar ve Çağdaş Tefsir Ürünleri", *Tefsir ve Toplumsal Sorunlar*, ed. Ali Karataş vd. (Ankara: İlahiyat Yayınları 2020), 115-132.

[15] Suat Mertoğlu, *Osmanlı'da II. Meşrutiyet sonrası modern tefsir anlayışı; Sırat-ı Müstakim / Sebilürreşâd dergisi örneği: 1908-1914*, 2-4.

tefsiri, sadece toplumsal meseleler hakkındaki düşüncelerin serdedildiği bir platform değildir. Bu düşünceler serdedilirken toplumun modernleşme faaliyetleri doğrultusunda değişmesi ve düzenlenmesi de hedeflenmiştir. Bu çalışmada Çaviş'in *Sebîlürreşâd*'da yayınlanan Bakara sûresi tefsiri üzerinden ele aldığı aktüel meseleler incelenmiştir. Çalışmanın amacı, müfessirin Kur'an yorumunda öne çıkan aktüel konuları ele alarak geç dönem Osmanlı'da tefsirin fonksiyonunu somutlaştırmaktır. Bu bakımdan çalışmada Çaviş'in Kur'an yorumunda öne çıkan güncel konular nelerdir? Çaviş, bu konuları Kur'an'ın ışığında nasıl değerlendirmiştir? soruları cevaplanmaya çalışılmaktadır. Tefsirin muhteva olarak analizi sonucunda elde edilen veriler dönemin güncel konuları dikkate alınarak tasnife tabi tutulacaktır.

1. Abdülaziz Çaviş'in Kur'an Merkezli İslah Düşüncesi

Abdüh ekolünün önemli isimlerinden olan Abdülaziz Çaviş, gazetecilik mesleğinin yanı sıra İslâmî ilimlerle de ilgilenir.^[16] Çaviş'in çok yönlü çalışmaları temelini ıslah düşüncesinden alır. Eğitim, kadın, ekonomi, siyaset gibi hayatın her alanında toplu bir ıslah çağrısında bulunur. Kendi ifadesiyle o, bedevîlerin hatıralarına ağıladığı gibi ağlamak veya ümmetin suskunluğuna ortak olmak istemez. Ümmetin içinde bulunduğu durumun onları cehalete sevk ettiğini ifade ederken özgür, mutlu ve bağımsız yaşamının tek yolunun bilim ve sanattan geçtiğini vurgular.^[17] Çaviş yaşadığı dönemin Müslümanlarının çağın gerektirdiği bilgiyi edinmeleri gerektiğini vurgulamakla birlikte onun ıslah düşüncesinin temel kaynağı Kur'an'dır. Kur'an-ı Kerim, çok boyutlu yapısı ile bir taraftan tefekkürü emrederken diğer yandan siyâsî emirler de vermiştir. Ona göre yöneticilerin yetkilerini sınırlandıran şûrâ ve içtihat gibi unsurlarla Kur'an'ın siyâsî emirleri, sonsuza dek geçerliliği olan ilâhî iradenin bir tezahürüdür. Dolayısıyla onun düşüncesinde Kur'an, İslam toplumunun ihtiyaç duyduğu her şeyi barındırır.^[18]

Çaviş'in üzerinde durduğu hususlardan biri, Batı'nın İslâm'a yönelttiği eleştirilere cevap vermektir. Bu amaçla *Ecvibetü fi'l-İslâm 'an es'ileti'l-Kenîseti'l-Ancilîkâniyye/ Anglikan Kilisesine Cevap* adındaki eserini te'lif etmiştir.^[19] Abdülaziz Çaviş'in tefsirinde güncel tartışmalar bağlamında Batı kaynaklı fikirler eleştiri konusu olmuştur. Bu fikirler çoğunlukla İslâm toplumunu şüpheye sevk etmektedir. Onun amacı da şüpheleri reddederek İslâm'ın fitrat dini olduğunu göstermektir.^[20] Özellikle müsteşriklerin yayınlarını takip ederek İslâm'ı yanlış yansıtmalarına karşı çıkmıştır. Batı'da İslâm ve Kur'an hakkındaki yayınların taraflı ve iftiralarla dolu olduğunu vurgulamıştır. Örneğin ona göre Margoliouth'in eseri^[21] müsteşrik bir tarihçiden çok fanatik bir rahibin uydurduğu iftiralar.^[22] Arap dili ve tarihi konusundaki bilgilerine dayanarak tahrif edilmiş kaynaklar üzerinden çarpıtılmış bir müslüman imajı oluşturmaya çalışan Avrupa gazeteleri de her zaman onun hedefinde olmuştur.^[23]

[16] Muhammed Eroğlu, "Abdülaziz Çaviş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/187-188; Teber, "Mısırlı Bir Mücadele ve İlim Adamı", 187-192.

[17] Salim Abdünnebi Kuneybür, *el-İtticahatü's-siyasiyye ve'l-fikriyye ve'l-ictimaiyye fi'l-eğebi'l-Arabi'l-muasır: Abdülazîz Çaviş : 1872-1929*, (Beyrut: Mektebetü'l-Endelüs, 1968), 261.

[18] Abdülaziz Çaviş, "Mukaddime: Kur'an-ı Kerim'den Garaz-ı Fitri", çev. Mehmed Şevket, *Sebîlür-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 14/356 (3 Zilka'de 1334), 137.

[19] Abdülaziz Çaviş, *Anglikan kilisesine cevap = el-Ecvibe fi'l-İslâm an es'ileti'l-keniseti'l-Anglikiyye*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1987).

[20] Enver Cündi, *Abdülazîz Çaviş : min revvadi't-terbiye ve's-sahafe ve'l-ictima'*, (Kahire: el-Müessesetü'l-Mısıriyye el-Amme, 1965), 203.

[21] bk. David Samuel Margoliouth, *Muhammed ve İslâm'ın yükselişi*, çev. Muhammed İkbâl Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020).

[22] Cündi, *Abdülazîz Çaviş*, 204.

[23] Cündi, *Abdülazîz Çaviş*, 208.

Esasında Çaviş, iki yönlü bir mücadele yürütmüştür. Hem İslâm'a dışardan gelen hücumlarla hem de halkın din algısında "çarpıklık" olarak nitelediği konularla mücadele etmiştir. Çözümü İslâm'ın kavramlarını tashih etmekte ve Kur'an'ın zamanın ruhuna uygun olarak tefsirinde görmüştür. Dolayısıyla "zamanın ve mekânın gereklerini dikkate alan" bir çaba içinde olmuştur.^[24] Bu bağlamda salih ameli açıklarken kavramın dünyevî boyutuna dikkat çekmesi bu yaklaşımı ile ilgilidir. Salih amel, milletlerin yükseliş ve refahını sağlayan ve zenginleşmesine yardım eden amellerdir. Yani salih amel, ilmî, iktisâdî, ictimâ'î olarak toplumun durumunun ıslâhına hizmet eden her şeydir.^[25]

Aktivist yönünü eserlerine yansıtan Çaviş'in tefsiri, Ömer Nasuhi Bilmen'in ifadeleriyle "Müslümanları uyandırmak maksadıyla yazılmış pek müessir heyecanlı sayfeleri vardır ki hakikaten okunup düşünölmeye layık" bir kaynak olarak tanımlanmıştır. Ancak Bilmen, onun ictimâ'î ve siyasî konularda klasik müfessirleri eleştiren üslubunu sert bulmaktadır.^[26] Bu sert tavrın sebebi ise onun tefsir telifindeki amacıyla ilgili görünmektedir. Çaviş, mevcut tefsirlerde "problemlî" gördüğü noktaları ortadan kaldırmak istemektedir.^[27] Çaviş'in tefsir yazılarının *Sebilürreşâd*'da yayınlanma gerekçelerinin ayrıntılı olarak açıklandığı satırlar bu gerçeğin heyecanlı bir ifadesidir.^[28]

2. Abdülaziz Çaviş'in Tefsirinde Aktüel Meseleler

2.1. Kur'an'a Yönelik Batılı İddialar

Abdülaziz Çaviş'in tefsirinin te'lif sebeplerinden biri de Hristiyan dünyasından Kur'an-ı Kerîm'i hedef alan saldırılara cevap vermektir.^[29] Bu bağlamda müellif, tefsirinde güncel tartışmalar bağlamında İslam toplumunu şüpheye sevk eden Batılı fikir ve iddiaları ele almıştır. Bu başlık altında örnek olarak Kur'an'da tekerrür iddiası, misyonerlik faaliyetleri, materyalist fikir akımlarının tefsire nasıl ve hangi bağlamlarda konu olduğu ele alınacaktır.

Çaviş'in reddettiği Batılı iddialardan birisi, Kur'an'da tekerrür meselesidir. Çaviş'in yaşadığı dönemde Hristiyan din adamları inananların gözünde Kur'an'ın edebî yönünü düşürmek ve Kur'an'a iftira etmek maksadıyla bu konuya yoğunlaşmıştır. Çaviş'in "*cahil*" olarak nitelediği bazı kimseler de Hristiyan papazların iftiralarına uymuştur. Çaviş, bu konuda ulemanın ortaya koyduğu delillerin güçlü olanlarını öne çıkarmak istemiştir.^[30] Öncelikle Kur'an-ı Kerim'in bir defada değil, 23 yıllık süreç içinde nazil olduğunu vurgulayan müellif, bunun çeşitli hikmetlerinden bahsetmiştir. Şöyle ki Hz. Peygamber'e vahiy geldiği zaman Araplar küfür ve inat içindeydi. Eğer bütün emirler ve yasaklar tek defada nazil olsaydı, müşriklerin direnciyle karşılaşması muhtemeldi. Allah'ın hikmeti gereği müşrik Arapların ve Yahudilerin basiretlerinin idrakten mahrum kalmaması için Kur'an-ı Kerim tek seferde nazil olmamıştır. Ayet ve sûreler Yahudi ve Arapların sorularına cevap olarak geldiği gibi bazen de onların halini beyan etmiştir. Zaman zaman onların öncelikli ve zorunlu ihtiyaçları ayet-i kerimenin inzal olmasına sebebiyet vermiştir. Öte yandan Arap yarım adasının her tarafından gelenler Hz. Peygamber'e ahlakî, ictimâ'î, dinî, dünyevî pek çok soru sormuşlar, bu sorular ve talepler tekrar ettikçe ayet ve kıssalar da tekrar etmiştir.^[31]

[24] bk. Abdülaziz Çaviş, *el-İslam dînü'l-fitra*, (Kahire : ez-Zehra li'l-İlmi'l-Arabi, 1995); Cündi, *Abdülaziz Çaviş*, 199.

[25] Çaviş, "Esrar-ı Kur'an", *Sebilürreşâd* 18/446 (1919), 38.

[26] Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi II: Tabakatü'l-müfessirin* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1960), 599-600.

[27] Abdülaziz Çaviş, "Tefsîr-i Şerif: Esrâr-ı Kur'an", *Sebilürreşâd* 14/341 (13 Haziran 1915), 17-19.

[28] bk. Mehmed Şevket, *Sebilürreşâd* 14/343 (24 Haziran 1915), 36.

[29] Abdülaziz Çaviş, "Tefsîr-i Şerif: Esrâr-ı Kur'an", *Sebilürreşâd* 14/341 (13 Haziran 1915), 18.

[30] Abdülaziz Çaviş, "Esrar-ı Kur'an: [Suretü'l-Bakara, 87-91]", çev. Mehmed Şevket, *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 19/477 (23 Nisan 1337), 82-83.; Abdülaziz Çaviş, *Esrârü'l-Kur'an*, (Matbaatü'l-hidaye, h.1331), 273-274.

[31] Çaviş, "Esrar-ı Kur'an", çev. Mehmed Şevket, *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 19/477 (23 Nisan 1337), 83.

Çaviş tekrar meselesini günlük hayattan bir örnekle izah etmiştir; Milletlerin tarihlerinde önemli günler vardır. Bu günlerde yazarlar ve şairler aynı konuda yazılar yazar, şiirler inşad eder. Çaviş, bu konuya “*Ey Mustafa*” başlıklı yazılarını örnek verir. Bunlar, her yıl Mustafa Kâmil Paşa’nın vefat günü sebebiyle yazılan ve esbabın tekerrürü sebebiyle tekerrür eden yazılardır.^[32] Tekrar meselesinde Kur’ân hakkında tereddüte düşülse de bu yazıların tekrar addedilmemesi de çelişkilidir.^[33] Çaviş’e göre Kur’ân’da tekerrür konusunda Batılı kaynakların düştüğü hatanın sebebi, Kur’ân’ın Hz. Peygamber tarafından te’lif edildiği iddiasıdır. Bu iddianın sahipleri, Kur’ân’ı insan ürünü olan diğer kitaplarla mukayese ederek böyle bir hataya düşmüştür.^[34]

Geç dönem Osmanlı’da gündemde olan ve Kur’ân’a yönelik Batılı iddialarla ilişkili sayılabilecek konulardan bir diğeri de misyonerliktir. Misyonerlik, “Evrensel dinler ve özellikle Hristiyanlık bağlamında dinin yayılması amacıyla yapılan sistematik faaliyetler” olarak tanımlanmaktadır. 19. yüzyılla birlikte misyonerler, dini öğretileri anlatmakla yetinmemiş, sağlık ve eğitim gibi alanlarda etkin olmaya başlamışlardır.^[35] Çok uluslu yapıya sahip olan Osmanlı, dünyanın en ücra köşelerine kadar faaliyetlerini ulaştıran misyonerler için cezbedici bir merkez olmuştur. Bu faaliyetler zamanla siyasî ve ideolojik bir hal almıştır.^[36] Dönemin mütefekkirleri ise makaleleriyle halkı misyonerlik konusunda bilinçlendirmeye çalışmıştır.^[37]

Abdülaziz Çaviş, Kur’ân yorumunda misyoner fikirlerle mücadele ederek Müslümanların cehalet ve gaflet içinde bulunmasından faydalanan Batılı güçlerin, İslam dünyasına doğrudan müdahale etmeye başladığını belirtir. Bu süreçte Haçlı milletlerinin etkisi öyle artmıştır ki, İslâm toplumlarının kutsal değerlerine yönelik açık hakaretler bile sıradan hale gelmiştir. Özellikle Hristiyan misyonerlerin İslam ülkelerinde yoğun faaliyet gösterdiği, basın ve yayın imkânlarını kullanarak dinî inançlara saldırdığı ve halk arasında yayıldığı ifade edilmiştir. Misyonerlerin bu etkinliği, Batılı devletlerin onlara sağladığı siyâsî destek ve hareket imkânlarıyla daha da artmış, bu durum, İslam dünyasında inanç ve birlik yapısını tehdit eden önemli bir unsur hâline gelmiştir.^[38] Çaviş, Müslümanların dinî metinleri derinlemesine düşünmekten uzaklaştığını ve geleneksel yorumlara bağlılıkla donuklaştıklarını ifade eder. Bu zihinsel durgunluk, Kur’ân’ın ahlakî ve ilahî hükümlerini anlama ve hayatla ilişkilendirme çabasını ortadan kaldırmış, müminleri yüzeysel ve taklitçi bir inanç yapısına mahkûm etmiştir. Bu durumdan faydalanan misyonerler, toplumun Kur’ânî hükümlere dair bilgisizliğinden istifade ederek, Müslümanlara çeşitli şüpheler telkin etmiştir. Öte yandan, İslam âlimlerinin Batı’daki entelektüel gelişmelerden ve misyonerlerin yöntemlerinden habersiz olduklarını vurgulamıştır.^[39]

Çaviş, bu konuda müslümanlar tarafından bilinmesi zorunlu görülen bahisleri açıklamayı kendisine vazife edinmiştir.^[40] İslam dünyasında hem ilmî hem de kültürel anlamda savunma tepkisinin zayıfladığına işaret eden Çaviş’in bu konuda en önemli kaynağı, Rahmetullah Hindî’nin

[32] Çaviş, “Esrar-ı Kur’ân”, 19 / 477, 83; Çaviş, *Esrârü’l-Kur’ân*, 273-274.

[33] Abdülaziz Çaviş, “Esrar-ı Kur’ân: [Suretü’l-Bakara, 92-93]”, çev. Mehmed Şevket, *Sebilü’r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 19/480 (14 Mayıs 1337), 120-121.

[34] Çaviş, “Esrar-ı Kur’ân”, 19/480 (14 Mayıs 1337), 121.

[35] Şinasi Gündüz, “Misyonerlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Mayıs 2024).

[36] Erdal Sezgi, “Osmanlı Devleti’nde Misyonerlik Çalışmaları ve Ermeniler”, *Kafdağı* 7/2 (31 Aralık 2022), 185-204.

[37] bk. Ömer Rıza, “Misyonerlik [-I]”, *Sebilü’r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 23/593 (20 Mart 1340), 333-334; Ömer Rıza, “Misyonerlik -II: Son Asırlarda Misyonerlik Faaliyetleri”, *Sebilü’r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 23/595 (03 Nisan 1340), 359-361; Mehmed Hayreddin, “Garbın Şark’ta Kilise Siyaseti”, *Sebilü’r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 1-8 / 26-208 (16 Ağustos 1328), 502-505.

[38] Abdülaziz Çaviş, “Esrar-ı Kur’ân”, çev. Mehmed Şevket, *Sebilü’r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 14/341 (20 Rebe 1333), 18.

[39] Abdülaziz Çaviş, “Esrar-ı Kur’ân”, çev. Mehmed Şevket, *Sebilü’r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 14/341 (20 Rebe 1333), 18.

[40] Abdülaziz Çaviş, “Esrar-ı Kur’ân: [Suretü’l-Bakara, 87-91]”, çev. Mehmed Şevket, *Sebilü’r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 19/474 (31 Mart 1337), 50-52.; Abdülaziz Çaviş, *Esrar-ı Kur’ân*, 252-270.

İzharü'l-hakk adlı eseridir.^[41] Misyonerlik faaliyetlerinin İslâm dünyası üzerindeki etkilerine değinerek akıllarda soru işareti oluşturan konuları açıklamış^[42] ve Kur'ân hakkında misyonerler tarafından ortaya atılan şüpheleri gidermek istemiştir. Örneğin, Allah'ın Musa, Davud ve İsa peygamberlere gönderdiği kitaplar elimizdeki kitaplarla aynı mıdır? sorusunu yanıtlarken ilk kaynağı Kur'ân-ı Kerim'dir. Kur'ân-ı Kerim, Yahudi ve Hristiyanların kitaplarının tahrif edildiğini çeşitli ayetlerde beyan etmektedir. Çaviş bu konuda iki önemli delil söyleyerek bunları ayrıntılandırmıştır. İlki bu kitapların kendilerine vahyedildiği enbiyaya ulaşan bir sened-i sahih yoktur. İkincisi ise Yahudiler ve Hristiyanlar da bu kitaplarda tahrif olduğunu itiraf etmektedir. Çaviş, misyonerlerin iddialarını çürütürken onların kaynaklarına da dayanmaktadır. Bu bağlamda kutsal kitabın senet zincirinin eksikliği, içerdiği tutarsızlıklar, Yahudi ve Hristiyanlar arasındaki anlaşmazlıkları öne çıkararak görüşlerini delillendirmektedir.^[43]

Modern dönemde, özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda, müslüman düşünürlerin en çok tartıştığı meselelerden biri, materyalist felsefi yönelimlerin toplum üzerindeki etkileridir. Batı'da pozitivist bilim anlayışının hâkim hâle gelmesi ve bu anlayışın Osmanlı entelijansiyesini etkilemesi, dini merkeze alan İslam âlimlerinde kaygıya ve alternatif arayışlara neden olmuştur.^[44] Bu bağlamda ortaya çıkan yaklaşımlardan biri de bilimsel tefsirdir. Bilimsel tefsir, Kur'an ayetlerinin modern bilimsel gelişmelerle uyumlu biçimde yorumlanmasını hedefleyerek hem din ile bilimi uzlaştırma çabasında olmuş hem de materyalizmin temel iddialarına karşı Kur'an'ın hakikat iddiasını güçlendirme amacını taşımıştır. Bu yaklaşımda, özellikle yaratılış ve tabiat kanunları gibi alanlarda Kur'an'ın modern bilimle çelişmediği; aksine bilimsel keşiflerin, vahyin doğruluğunu teyit ettiği savunulmuştur. Böylece bilimsel tefsir, hem Kur'an'ın çağdaş dünyada geçerliliğini koruduğunu göstermek hem de seküler bilim anlayışına karşı İslâmî bilgi geleneğini tahkim etmek üzere şekillenmiştir.^[45]

Çaviş, materyalizmin yükselişe geçmesiyle sarsılan İslâmî kimliği koruma refleksiyle dinî ilimlerle meşgul olanların pozitif bilimlerle de meşgul olması gerektiğine dikkat çekmiştir. Ona göre ehl-i kitabın öne sürdüğü bâtil düşüncelere kanmış ve bu yüzden İslam'ı bulanık bir şekilde algılamaya başlamış olan gençleri ikna edecek donanım sahibi alimler çok azdır. Gençlerin şüphelerini gidermek için, İslam düşmanlarının dinin hükümlerini sarsmak amacıyla kullandıkları tabiat bilimleri, tıp, kimya ve felsefe gibi ilimlere aşina olmak, ulema için gerekli şartlardan biridir.^[46]

Çaviş'in materyalist akımlara karşı sahip olduğu hassasiyet, Kur'an yorumuna yansımıştır. Bu bağlamda onun Kur'an yorumu, bilimsel tefsir türünün önemli örneklerini barındırır. Ona göre yaratılıştaki düzen, nimetler ve doğa olayları Allah'ın varlığının açık işaretleridir. Kelam alimleri farklı yöntemlerle Allah'ın varlığını ispatlamaya çalışmış ama kesin bir yol bulamamıştır. Günümüzde maddiyyûn ve dinsizlikle mücadele etmenin en etkili yolu, bu delilleri ayetlere dayandırmaktır. Sonuç olarak sağlam ve doğru inanç ancak hem aklî deliller hem de vahiy ışığında mümkün olur.^[47]

Müellif, Bakara sûresi 21. ayetin yorumunda yaratılışı açıklarken materyalist ve ilhâdî fikirlerle mücadele etmektedir. Erkeğin üreme hücreleri ile embriyonun gelişimini betimlerken, bu sürecin rastlantı ya da maddî etkenlerle açıklanamayacağını ve yaratılışta asıl failin Allah olduğu

[41] Rahmetullah b Halîlürrahmân Hindî, *İzharü'l-hak*. (Kahire: Matbaatü'l-ilmiyye, 1316).

[42] Çaviş, "Esrar-ı Kur'ân", (31 Mart 1337), 50.; Çaviş, *Esrar-ı Kur'ân*, 251-270.

[43] Abdülaziz Çaviş, "Esrar-ı Kur'ân", çev. Mehmed Şevket, *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]*, (31 Mart 1337), 51.

[44] Özervarlı, "Tarihsel ve Entelektüel Bağlamı İçinde Yeni Kelâm Hareketi'nin Ortaya Çıkış Analizi", 586-590.

[45] bk. Celal Kırcı, *Hayatın İçinde Hayatla Birlikte Kur'an'ı Anlama: Sorunlar-Yöntemler*, (İstanbul: Marifet Yayınları 2010), 208-235.

[46] Abdülaziz Çaviş, "Esrar-ı Kuran: [Suretül-Bakara, 34-39]", çev. Mehmed Şevket, *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 17/437-438 (21 Ağustos 1335), 162.

[47] Abdülaziz Çaviş, "Esrar-ı Kur'ân", çev. Mehmed Şevket, *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 16/392 (20 Şubat 1919), 18.

fikrini savunur.^[48] Bakara sûresi 21. ayet bağlamında gözün yapısal özelliklerini detaylı bir şekilde inceleyerek onun fonksiyonel ve koruyucu mekanizmalarını ortaya koymaktadır. Gözün küresel yapısı, birbiri üstüne katman katman yerleşmiş tabakalar aracılığıyla görme işlevini yerine getiren kısmı, farklı renklerdeki irisler ve gözyaşını üreten ve dağıtan bezlerden oluşmaktadır. Çevresel etkenlere karşı hassas olan göz, özellikle zararlı partiküllerden ve atmosferin etkilerinden korunmak için refleksif olarak açılıp kapanan göz kapakları ile donatılmıştır. Bu bağlamda Çaviş, insan gözünün biyolojik yapısını çevresel koşullara uyum sağlama ve kendini koruma kapasitesiyle ilişkilendirerek yaratılıştaki mükemmelliğe dikkat çekmiştir.^[49] Aynı ayetin tefsirinde başka bir örnek olarak devenin yaratılışında tesadüfe yer bırakmayacak özellikleri açıklar. Kâinatın ve canlıların düzenli yapısı, uyumu ve işleyişi, bilinçli, kudretli ve iradeli bir yaratıcı varlığın eseridir. Yaratılışın tesadüfi olduğu iddiası, kâinatın ve canlıların kompleks yapısını açıklamakta yetersiz kalır ve yaratılışın hikmetli düzenine dair bilimsel ve aklı delillerle çelişir.^[50] Çaviş'in bu yorumları, modern bilim ile vahyî bilgi arasında uyumu göstermeyi amaçlamaktadır.

2.2. Toplumun Din Algısı ve Kur'ân Yorumunda Aklın Konumu

Modernleşme dönemi, aklın ve akla dayalı değerler sisteminin yükseliş dönemi olarak nitelenebilir. Rönesans, reform, aydınlanma ve sanayi devrimi gibi süreçlerde etkili olan bilim anlayışı ile dinin ve geleneksel olanın yerini insanın ve aklın aldığı bir süreç yaşanmıştır.^[51] Aklın yorumdaki rolünün geçmiş dönemlere göre öncelikli hale gelmesi, modern dönemde Kur'ân'a yaklaşımın en belirgin özelliği sayılabilir. Özellikle Abduh ekolü, Kur'ân yorumunda akla verdiği üstün konumla öne çıkmıştır. Abduh, din ile aklın Kur'ân ve Hz. Peygamber'in dilinde kardeş olduklarını ve bu durumun hiçbir yoruma mahal bırakmayacak derecede kesin olduğunu söyler.^[52]

Kur'ân yorumunda ve toplumsal gerilemenin ıslahında akıl, Çaviş için önemli bir yere sahiptir. Çaviş, milletlerin düşüşünde ve yükselişinde aklın ve bilimin yerine işaret eder. İslâm toplumlarının Batı karşısında geri kalmasının en önemli sebeplerinden biri aklın geri plana atılmasıdır. Ona göre İsrail oğullarının kendilerine verilen nimetlerden sonra tekrar belalara uğramalarının sebebinin akıllarını kullanmayıp ilme muhalefet ederek tercihlerinde şehvetlerini hâkim kılmalarıdır.^[53]

"Hatırlayın ki, sizden sağlam bir söz almış, üzerinize de dağı kaldırmıştık. "Size verdiğimiz sıkı tutun, onda bulunanları daima hatırlayın; umulur ki korunursunuz" (demiştik)."^[54] Bakara suresi 63. ayette Çaviş'in mîsâk kavramı hakkındaki açıklaması da aklın ve aklı idrakin rolüne dair vurgulara sahiptir. Çaviş, mîsâk kavramını, "Allah Teâlâ, insanları yarattıktan sonra onlara, varlığını, sonsuz kudretini, İlâhî hikmetini ve peygamberlerinin doğru sözlü olduklarını gösteren delilleri anlayabilecek bir akıl vermiştir." ifadeleriyle açıklar. Ona göre müfessirlerin mîsâk hakkında uzun uzadıya aktardıkları te'villere gerek yoktur, mîsâk akıldır.^[55] Ayetler üzerinde düşünülmedikçe, ayetlerin ahkamı ve ahlakî ilkeleri hayata tatbik edilmedikçe onların inzalinden hedeflenen gayeler gerçekleşmeyecektir.^[56] Aklın önemini daha da vurgulamak adına Bakara suresi 65. ayetin^[57]

[48] Abdülaziz Çaviş, "Esrar-ı Kur'ân", çev. Mehmed Şevket, *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 16/392 (20 Şubat 1919), 19.

[49] Abdülaziz Çaviş, "Esrar-ı Kur'ân", çev. Mehmed Şevket, *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 16/392 (20 Şubat 1919), 19.

[50] Abdülaziz Çaviş, "Esrar-ı Kur'ân", çev. Mehmed Şevket, *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 16/393 (27 Şubat 1919), 35.

[51] bk. Mehmet Paçacı, *Çağdaş Dönemde Kur'ân'a ve tefsire ne oldu?* (İstanbul: Klasik Yayınları 2012).

[52] Muhammed Abduh, *Tevhid Risalesi*, çev. Sabri Hizmetli (İstanbul: Fecr Yayınları, 1986), 76.

[53] Abdülaziz Çaviş, "Esrar-ı Kur'ân: [Suretü'l-Bakara, 55-57]", çev. Mehmed Şevket, *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 17/442 (Eylül 1335), 214-215.

[54] *Kur'ân Yolu* (Erişim 16 Nisan 2025), Bakara 2/63.

[55] Abdülaziz Çaviş, "Esrar-ı Kur'ân: [Suretü'l-Bakara, 63-64]", çev. Mehmed Şevket, *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 18/447 (Teşrin-i Evvel 1335), 50-51.

[56] Çaviş, "Esrar-ı Kur'ân", (Teşrin-i Evvel 1335), 51.

[57] "İçinizden cumartesi günü hakkındaki hükmü çiğneyenleri elbette bilirsiniz. Bu yüzden onlara, "Aşağılık maymunlar olun!" demiştik." (Bakara 2/65)

tefsirinde Çaviş, “*Aşağılık maymunlar olun*” ifadesinin tefsirinde meseleyi detaylandırmıştır. Müellife göre ayette geçen maymuna dönüşme kevnî bir dönüşme değildir. Maymunluktan kasıt, “maymunluk karakteri”dir. Maymun, görüntüde akıllı olup aklını kullanmayan bir varlıktır. Bu karaktere sahip insanların yaptığı ise sadece taklitten ibarettir.^[58]

Bakara suresi 30-33. ayetlerin ^[59] yorumunda yeryüzünde halife olmanın yegâne şartının “akla malik olmak” olduğunu vurgulayan Çaviş’e göre yeryüzünde halife olmak için gerekli olan şartlar, tesbih ve teheccüt ile geceleri ihya etmek veya meleklerin yaptığı gibi hayâtını zikre vakfetmek değildir. Akıl sayesinde birbirinden ayrı şeyleri ahenk içinde birleştirmek veya birbiri içinde kaynaşmış olanları da ayırmak mümkündür. Zırhlar, silahlar yapmak, demiri yumuşatarak hayatı kolaylaştıran ürünler keşfetmek ve denizleri donanmalarla doldurmak gibi örneklerin sadece aklın ürünü olduğunu ifade etmiştir. Arzı mamur ederek arza halife olmak, eğer sadece ibadet ve tâatle mümkün olsaydı o zaman Allah, bu vazifeyi meleklerle verirdi.^[60] Halbuki Allah, melekleri, yeryüzünün halifesi olma emelinden bu sebeple menetmiştir. Çünkü yeryüzünü imar etmek, akla sahip olan insanın salahiyetindedir. Velev ki o mahlukat kan dökmeye ve fesat çıkarmaya meyilli olsun. Bu yorumuyla Çaviş, Allah’ın meleklerle gösterdiği gerçek bu olduğu halde varlıklarını tehdit eden güçlere karşı Kuran tilavetine ve ululardan istimdada sığınanları eleştirir. Müellif, aklın ürünü olan pek çok savaş aleti karşısında yenilgiye uğrayan İslâm aleminin hem avam hem havassının Kur’ân tilavetine, buharî-i şerif kıraatine, celcelûtiyyelere, hizbü’l-bahirlere sığınmasını cahilce bulur. Ona göre bu tavır, “Allah’ın kanun-ı ezelisini ta’til” ve “hurafelere sarılmak”tır.^[61]

Çaviş, halk arasında dinle ilgili yerleşmiş ve akli idrâke aykırı gördüğü yanlış anlayışlarla mücadele etmektedir. Allah Teâlâ, insanları yarattıktan sonra onlara, kendi varlığını, kudretini, hikmetini ve peygamberlerinin doğru sözlü olduklarını gösteren delilleri anlayabilecek bir akıl vermiştir. Bakara suresi 63. ayetin^[62] yorumunda yer alan aşağıdaki alıntı Çaviş’in akıl merkezli yaklaşımının somut bir örneğidir;

“Müslüman olduklarını iddiâ ederek altınla gümüşlü mushafları edinmekle azâbtan kurtulacaklarını yahut evlerinde Buhari durdukça yangın gibi afattan masun kalacaklarını zannedenler bunu düşünsünler, emin olsunlar ki Allah’ın rahmet ve mağfireti sabah akşam Kur’ân okumak için birtakım hâfızlar isticar etmekle kazanılmaz. Nitekim bütün ömrünü harâm yemekte geçirerek artık karınları doyunca ve ecelleri takarrub edince zuafadan, fukaradan gasp ettikleri malların bir kısmını tekkelere yahut kabri üzerinde Kur’ân okusun diye vakfederek bununla yaptıkları seyyiatın zâil olacağını, hiç olmazsa azaplarının hafifleyeceğini zannedenler Kur’ân’ın bu evamirini dikkatle teemmül etsinler.”^[63]

Çaviş’e göre insan, akıl nimeti sayesinde yerin derinliklerindeki madenlerden istifade etmiş, göklere erişmiş ve dalgaların üstünde çeşitli nimetlere erişmiştir. Allah’ın nimetlerine erişen

[58] Abdülaziz Çaviş, “[Esrar-ı Kur’ân: Suretü’l-Bakara, 63-64]”, çev. Mehmed Şevket, *Sebilü’r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 18/448 (Teşrin-i Sani 1335), 63-64.

[59] “*Hani rabbın meleklerle, “Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım” demişti. Onlar, “Biz seni övgü ile tesbih ederken ve senin kutsallığını dile getirip dururken orada fesat çıkaracak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın?” dediler. Allah “Şüphesiz yok ki, ben sizin bilmediklerinizi bilirim” buyurdu. Ve Âdem’e bütün isimleri öğretti. Sonra bunları meleklerle gösterip “Sözünüzde doğru iseniz şunların isimlerini bana söyleyin” dedi. “Seni tenzih ederiz! Bize öğrettiğinden başka hiçbir bilgimiz yoktur. En kâmil ilim ve hikmet sahibi şüphesiz sensin” cevabını verdiler. “Ey Âdem! Bunların isimlerini onlara bildir” dedi. Onlara bunların isimlerini bildirince de “Size ben göklerin ve yerin gizlisini kesinlikle bilirim; yine sizin açıkladığınızı da gizlediğinizi de bilirim demedim mi!” buyurdu*”. Bakara 2 /30-33

[60] Abdülaziz Çaviş, “Esrar-ı Kur’ân: [Suretü’l-Bakara, 30-33]”, çev. Mehmed Şevket, *Sebilü’r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 17/423-424 (19 Haziran 1335), 49-50.

[61] Abdülaziz Çaviş, “Esrar-ı Kur’ân: [Suretü’l-Bakara, 30]”, çev. Mehmed Şevket, *Sebilü’r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 17/427-428 (10 Temmuz 1335), 81.

[62] “Hatırlayın ki, sizden sağlam bir söz almış, üzerinize de dağı kaldırmıştık. “Size verdiğimizizi sıkı tutun, onda bulunanları daima hatırlayın; umulur ki korunursunuz” (demiştik).”

[63] Abdülaziz Çaviş, “Esrar-ı Kur’ân”, çev. Mehmed Şevket, *Sebilü’r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 18/442 (6 Teşrin-i Evvel 1335), 52.

insanın inkarının kendi şımarıklığının neticesi olduğunu vurgulayan müellif, yeryüzünün yaratılışını bilimsel olarak açıklar; Kâinat bir duman kütesi halindedir. Allah kâinatın gördüğümüz şekil ve düzene girmesini irade edince bu duman kütesini parçalamıştır. Bu kütle uzayda birtakım kısımlara ayrılarak kainattaki varlıkların esasını teşkil etmiştir. Çaviş, arzın yüzeyinin tesviyesi, otlak-sulak yerlerin belirlenmesi, yeryüzünün soğutulması ve ateşlerin iç tabakalarda gizli kalması gibi çeşitli aşamalardan bahsetmiştir.^[64]

Çaviş'in aklî delillere başvurduğu durumlardan biri de ayetlerin yorumunda rivayetlerin değerlendirilmesidir. Bakara suresinde *ra'd* kelimesinin yorumunda aktarılan rivayeti aklî açıklamalar ve bilimsel delillerle değerlendirmektedir.

"İşte Ahmed'in Abdullâh bin el-Velid el-İclî, Bükeyr bin Şihab, Said bin Cübeyr, İbni Abbas tarikiyle rivayet ettiği şu hadis o kabildendir. İbni Abbas diyor ki: "Yahudiler aleyhissalâtu vesselam efendimize gelerek Ya Eba'l-Kasim. Sana beş şey soracağız dediler ve en son *ra'd* nedir? sualini irad ettiler. Peygamberimiz "O, Cenab-ı Hakk'ın meleklerinden bulutlara müvekkel bir melektir. İki elinde ateşten bir kamçı vardır ki onunla bulutları Allâh'ın emreylediği tarafa sevk eder." cevabını verdi. "Ya işittiğimiz bu ses nedir?" dediler. "O da onun sesidir." buyurdu. Bunun üzerine Yahudiler "Doğru söyledin." dediler."^[65]

Çaviş öncelikle raviler arasında yer alan Abdullah bin el-Velid el-İclî'nin zayıflığını ortaya koyar. Sonra hadisin anlam açısından ilmî müşahade ile te'lif edilemeyeceğini ifade eder. Bilimsel olarak ispat edildiğine göre *ra'd*, bulutlardaki iki zıt elektrik kuvvetinin birleşmesinden oluşmaktadır. *Berk* de aynı kuvvetlerin birleşmesinden oluşan bir ışıktır. Çaviş'e göre "ne *ra'd* bulutlara müvekkel bir melektir, ne de berk o meleğin elindeki ateşten kamçıdır."^[66]

Çaviş, din-akıl dengesi hakkında da yorumlarda bulunmuştur. Bu konuda tefsir kaynaklarında yer alan rivayetleri değerlendirirken İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, *Miftâhu Dâri's-sa'âde* adlı eserine dayanmaktadır. İbn Kayyim, Hz. Peygamber'in verdiği haberleri doğrudan ilahî vahye dayanan ve hem aklî hem de dış gerçeklik açısından mutlak doğruluğa sahip olan *vahye dayalı haberler* ve ilk kategori kadar kesinlik değeri taşımayan *beşerî tecrübe ve zanna dayalı haberler* olmak üzere ikiye ayırmaktadır.^[67] Hurma ağaçlarının aşılınmasıyla ilgili hadiste, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Ben size kendi görüşümü söyledim. Siz dünya işlerinizi benden daha iyi bilirsiniz."^[68] Bu hadise dayanan İbnü'l-Kayyim, vahiy ile bildirilen bilgilerin ilahî kaynaklı olup yalnızca bu yolla öğrenilebileceğini vurgular. Hz. Peygamber'in insanlığa bildirdiği metafizik hakikatler ne akıl ne deney ne de bilimsel yöntemle kuşatılabilir. Bunun dışındaki bilgiler ise beşerî tecrübeye dayanan bilgiler olduğu için Hz. Peygamber'in yaşadığı toplum tarafından edinilen bilgilerdir.^[69] Bu bilgiler ışığında Çaviş'e göre müfessirlerin naklettiği hadislerden sıhhatinde problem olmayanlar varsa, özellikle gök gürültüsü ve şimşek gibi doğa olaylarının sebepleri, çocuğun ebeveynine benzemesi, ceninin erkek ya da dişi oluşu gibi dünya ile ilgili meselelerde şu yaklaşım benimsenmelidir; Rivayet edilen hadisler akla uygun düşüyor ve bilimsel gerçeklerle çelişmiyorsa kabul edilir, aksi takdirde reddedilir.^[70]

[64] Abdülaziz Çaviş, "Esrar-ı Kur'ân: [Suretü'l-Bakara, 29]", çev. Mehmed Şevket, *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 16(17) /419-420 (Haziran 1335), 19.

[65] Abdülaziz Çaviş, "Esrar-ı Kur'ân: [Suretü'l-Bakara, 94-98] (4)", çev. Mehmed Şevket, *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 19/487 (Temmuz 1337), 202-203.

[66] Abdülaziz Çaviş, "Esrar-ı Kur'ân: [Suretü'l-Bakara, 94-98] (4)", çev. Mehmed Şevket, *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 19/487 (Temmuz 1337), 202.

[67] Abdülaziz Çaviş, "Esrar-ı Kur'ân: [Suretü'l-Bakara, 94-98]", çev. Mehmed Şevket, *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 20/502 (18 Mayıs 1338) 86-87.

[68] Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, el-Câmi'u's-şâhih, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Kahire: y.y., 1374-75/1955-56), "Fedâil", 141.

[69] Abdülaziz Çaviş, "Esrar-ı Kur'ân: [Suretü'l-Bakara, 94-98]", çev. Mehmed Şevket, *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 20/502 (18 Mayıs 1338), 86-87.

[70] Abdülaziz Çaviş, "Esrar-ı Kur'ân: [Suretü'l-Bakara, 94-98]", çev. Mehmed Şevket, *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 20/503 (25 Mayıs 1338), 98.

Çaviş'in yorumlarında görüldüğü gibi ona göre İslam toplumlarının Batı karşısında yenilgisinin sebebi akli hâkim kılmamaktır. Onun düşüncesinde aklını kullanmamanın karşısında ise kendi şehvetini hâkim kılmak, hurafelere sarılmak, taklit, kendini ibadete vakfetmek, celcelutiye gibi kaynaklara dayanmak, Kur'ân tilavetine sığınmak, ululardan istimdâd gibi unsurlar yer almaktadır. Ona göre İslâm dünyasını bu unsurlar değil, akli esas almak kurtaracaktır.

2.3. Toplum Çöküşe Götüren Bir Mesele: Tefrika

Geç Osmanlı dönemi, devletin topraklarının parçalandığı peş peşe gelen savaşlarla ayrılıkların baş gösterdiği bir dönemdir. Milliyetçiliğin yükselişiyle devletin unsurları arasında ayrılık talepleri baş göstermiştir. Bu dönemde özellikle Âl-i İmran 3/103, el-Enfâl 8/46, el-Hucurât 49/10,13 gibi belli ayetler gündeme gelmiştir.^[71] İslâm toplumlarının ihtilaf ve tefrika içinde olması, geri kalmanın önemli sebeplerindendir. Modern İslâm düşünürleri de tefrikanın ve ihtilafın ortadan kalkması için çeşitli çözüm önerileri ortaya koymuştur. Örneğin Reşîd Rızâ, müslümanlar arasındaki tefrikayı mezhep farklılığına ve taklide bağlayarak bu ihtilafların İslâmî ilimlerde yenilenme ile çözülebileceği görüşündedir.^[72]

Modernleşme döneminde İslâm toplumlarında baş gösteren tefrika, Çaviş'in Kur'ân yorumuna yansımıştır. Tefsirinde İslâm ümmetinin birliğini kaybetmesinin sonuçlarını ortaya koyarak çözüm önerilerinde bulunmuştur. Çaviş, *"Onlar ki...Allah'ın birleştirilmesini emrettiğini ayırırlar, yeryüzünde fesat çıkarırlar..."* (Bakara 2/27) ayetinde yer alan İsrailoğulları'na yönelik bu uyarı, benzer davranışları sergileyen her topluluk için geçerlidir; dolayısıyla o dönemdeki Müslümanlar da bu ayetin muhatabıdır. Çünkü dönemin müslümanları, İslâm'ın hedeflediği birlik ve beraberlik ahlakından uzaktır. İlim ve adalet esaslarını ortadan kaldırarak icat ettikleri fitnelerle kendi elleriyle kendi cemiyetlerini helak etmişlerdir.^[73]

Medine yahudilerinin içine düştüğü tefrika, Kur'ân'da yer alan önemli bir tefrika örneğidir. Çaviş bu örnek üzerinden İslâm ümmetinin tefrika içinde oluşunu eleştirmiştir. İsrail oğulları birliğini birbiriyle çatışarak kaybetmiştir. Medine'deki yahudilerden Kureyza oğulları Arap kabilelerinden Evs'in, Nadr oğulları da Hazrec'in müttefikiydi. Yahudiler, Arap kabileleri yanında birbirlerine karşı savaşıyordu. Ancak karşı kabileden bir yahudi esir düştüğünde fidye karşılığı olarak onu kurtarıyorlardı. Çaviş, yahudilerin çarpık dindarlık anlayışını açıklarken asıl eleştiriyi müslüman camiaya yöneltmektedir. Çünkü dönemin müslüman toplulukları da birbirlerine karşı mücadele içindedir. Örneğin Mağrib-i Aksa'daki Berberiler ve Arap müslümanlar birbirleriyle öyle mücadelelere girişmişlerdir ki milletlerinin ve devletlerinin selametini düşünemez hale gelmişlerdir. İçlerindeki mücadele, onları dışardan gelecek tehlikelerden habersiz hale getirmiştir. Böylelikle Batı karşısında kolay bir lokma haline gelmişlerdir. Fransızlar hiç kılıç sallamadan ve zayıat vermeden bölgeyi ele geçirmiştir.^[74] Aşağıdaki satırlar da dönemin İslâm toplumlarının nasıl ayrılık içinde olduklarını göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

"Mısır gibi, Hint gibi, Trablusgarp gibi, Tunus gibi, Fas gibi erkan-ı istiklali yıkılan kıtalardaki müslümanların uğradıkları badireler bizim için ne acı birer lisan-ı ibrettir! O havalideki akvâm-ı İslâmiyye diğer taraflardaki kardeşlerini mahv için Ehl-i Salib ordularına yardım

[71] Mertoğlu, "Kur'ân'ın Güncel Olaylarla İlişkilendirilmesi Sırat-ı Müstakim / Sebîlürreşâd Mecmuası Çerçevesinde Osmanlı Son Döneminde Sosyo-Politik Tefsir Yaklaşımı", 406-410.

[72] Özgür Kavak, "Dünyevî Bir 'Fıkıh' İnşasına Doğru: Reşîd Rızâ'nın Fıkıh Usûlü Eleştirisi ve Modern Fıkıh Düşüncesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (Şubat 2009), 35-72; M. Reşîd Rızâ- Aksekili A[hmed] Hamdi, "Mezahibin Telfiki ve İslâm'ın Bir Noktaya Cemi", *Sebîlû'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 12 /291 (Mart 1330), 81-84.

[73] Abdülaziz Çaviş, "Esrar-ı Kur'ân: [Suretü'l-Bakara, 27-28]", çev. Mehmed Şevket, *Sebîlû'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 16-17/417-418 (Mayıs 1335), 2.

[74] Abdülaziz Çaviş, "Esrar-ı Kur'ân: [Suretü'l-Bakara, 84-86]", çev. Mehmed Şevket, *Sebîlû'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 19/471 (10 Mart 1337), 24-25.

ediyorlar: Görüyoruz ki Mısırlı bir müslüman din kardeşi bulunan Sudanlı'yı tepeliyor, Afrika'nın şarkından İtalyanların celb ettiği zenci bir müslüman Trablusgarp'daki din kardeşine saldırıyor, Tunus askerleri, Cezayir askerleri mağrib-i aksâdaki kardeşleriyle boğaz boğaza geliyor, işte bu suretle dünyanın bir tarafında müslümanlar diğer tarafındaki müslümanların kanını dökerek, yurtlarını tarumar ederek Salib'e tapan milletlere kendi dindaşları aleyhine müzaherette bulunuyorlar. Bununla beraber mağrib-i aksa ahali için bugün Cezayir, Tunus askerlerine ihtiyaç kalmadı: Aralarında zuhur eden, gittikçe alevlenen mukateleler kendilerini bitiriyor.”^[75]

Çaviş, İsrail oğullarının içine düştüğü tefrikayı yorumlarken çok eskilere gitmeye gerek görmemiştir. Ona göre içinde bulunduğu dönemin müslümanları İsrail oğullarının yolunu takip etmektedir. Zillate düşmelerinin sebebi kendi din kardeşleriyle ayrılık içinde olmalarıdır. İslâm dünyası bu zilletten çıkış için bir yol aramamaktadır. ^[76]

İslâm toplumlarındaki tefrika, Abdülaziz Çaviş'in ortadan kaldırmak için çaba gösterdiği konulardan biri olmuştur. İslah ile ilgili çalışmaları bağlamında Mısır toplumunun ekonomik ve sosyal olarak güçlerini birleştirmesi yönünde çağrıda bulunmuştur.^[77] Çaviş, İslâm toplumunun birlik beraberliğine yeniden kavuşması için yapılması gerekenleri de anlatmıştır. Bu bağlamda malını ümmetten esirgeyenlerin istiklal ve hakimiyet elde edemeyeceklerini dile getirir. Kimse-siz çocukların eğitimi, bir esiri esaretten kurtarmak veya hükûmet-i İslâmiyye'yi desteklemek, topluma faydalı faziletli davranışlar arasındadır. Bu yollarla sağlanacak olan birlik ve beraberlik, dış saldırılara karşı önemli bir güç kaynağı olarak görülmüştür. ^[78]

2.4. İslâm Dünyasının Durumundan Sorumlu Bir Sınıf: Ulema

Modernleşme döneminde klasik ulema, pek çok kesim tarafından zayıf görülen ve eleştirilen bir zümre olmuştur. Modern dönüşüme olumlu yaklaşan reform yanlısı pek çok isim, ulemanın değişime kapalı olduğu ve geri kaldığı kanaatine sahiptir.^[79] Bu bağlamda tek tip bir ulema sınıfından bahsetmek mümkün olmadığı gibi tek tip bir değişimden bahsetmek de mümkün değildir. Çünkü hem modern döneme giden süreçte hem de modernleşme sonrası dönemde her coğrafyada ulema, farklı dinamiklere göre konumlanmıştır. Dolayısıyla her bölge değişimi kendine özgü bir biçimde yaşamıştır.^[80] Bu farklılıklara rağmen modernleşmenin ulema sınıfı için önemli değişiklikler getirdiği yargısı kabul edilmelidir. İslâm toplumlarında eğitimden devlet yönetimine kadar önemli ve merkezi bir role sahip olan ulema modernleşme süreci ile merkezî konumunu yitirmiştir.^[81] Burada ulemanın geç dönem Osmanlı'da merkezi konumunu yitirmeye başlaması, eleştiriye konu olan geleneksel din anlayışının ve ulemanın etkisinin tamamen ortadan kalktığı anlamını taşımaz. Öte yandan Çaviş'in aşağıda açıklanacak olan eleştirilerinden de anlaşılacağı gibi “ulema sınıfı”ndan kastedilenin sadece son dönem yaşayan ulema olmayıp akla merkezî bir rol vermediği iddia edilen “ulema geleneği” olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır.

Çaviş'e göre İslâm dünyasının yenilgi içinde olmasının sebeplerinden biri de ulemanın durumudur. Ulema, İslâm'ın topluma anlatılmasında yeterli değildir. Örneğin Çaviş, ulemanın toplumun

[75] Çaviş, “Esrar-ı Kur’ân”, 19/471 (10 Mart 1337), 25.

[76] Çaviş, “Esrar-ı Kur’ân”, 19/471 (10 Mart 1337), 26.

[77] Cündi, *Abdülaziz Çaviş*, 191-196.

[78] Abdülaziz Çaviş, “Esrar-ı Kur’ân: [Suretü'l-Bakara, 3]”, çev. Mehmed Şevket, *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 15/378 (Teşrin-i Sani 1334), 253-255.

[79] Syed Rizwan Zamir, “Rethinking the Academic Study of the ‘Ulamā’ Tradition”, *Islamic Studies* 53/3/4 (2014), 145-174.

[80] bk. Ebubekir Bagader (ed.), *Modern Çağda Ulema*, çev. Osman Bayraktar, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1991). ; Nikki Keddie (ed.), *Scholars, Saints, and Sufis: Muslim Religious Institutions in the Middle East since 1500*, (London: California Press, 1972), 1-17.

[81] Mehmet Paçacı, *Çağdaş Dönemde Kur’ân’a ve tefsire ne oldu?* (İstanbul: Klasik Yayınları 2012), 22.

önemli bir kesimini ikna etmekte başarısız olduğundan bahsetmektedir. Bu grup, ulum ve fûnûn ile meşgul olup din konusunda akîdelerini sarsan şüpheler içindedir. Burada Çaviş'in "ulum ve fûnûn"dan kastının dünyevî ilimler, fen bilimleri veya deney ve gözleme dayanan ilimler olduğu anlaşılmaktadır. Halkın bu kesimi, soruları için kendi dönemlerinin İslâm alimlerine başvurmuş ancak onların delilleriyle ikna olmamıştır. Çaviş bu noktada "büyük bir gayret içinde şüphede oldukları konuları araştıran bu kesimi kim tekfir edebilir?" sorusunu sorar. Çaviş'e göre bu durum onları ikna edemeyen ulemanın sorumluluğundadır. Ulema, israiliyat ve mevzu hadislerle Kur'ân'ın manalarını tahrif etmektedir ki neredeyse Allah'ın kitabı üzerinde düşünmeyi dahi yasaklayacaklardır. Ulema, nihayetinde şüphe içindeki insanların kimini tekfir etmiş, kimini irtidat ile itham etmiştir. Allah'ın rahmetini keyiflerince taksim etmişlerdir.^[82] Görüldüğü gibi Çaviş, İslâm toplumlarında dini şüphelerin yayılması ve giderilmemesinden klasik usul ve yöntemlere dayanan ve halkı ikna kabiliyetinden yoksun bulduğu ulemayı sorumlu tutmaktadır.

Çaviş, ilim ve sorumluluk ilişkisinin önemli bir örneği olarak yahudilerin ileri gelenlerinin ve dini önderlerinin vazifesine değinerek onlara tâbî olanların mükellef tutulup tutulamayacağını sorgulamaktadır. Ona göre Yahudiler, dini önderleri vasıtasıyla edindikleri tahrife dayalı bilgiler sebebiyle küfrü tercih ettikleri için sorumlu değildir. Ona göre kişiyi azab-ı elimde sonsuza kadar bırakacak olan küfür, hak tamamen ortaya çıktıktan sonra inat ve istikbar içinde ortaya çıkan küfürdür.^[83] Çaviş, hakkın tam olarak ortaya çıkmamasından ulema sınıfını sorumlu tutmaktadır. Ayrıca yeni bir küfür tanımı getirmektedir. Onun anlayışında edinilen yanlış bilgilere dayalı olarak ortaya çıkan küfür, küfür değildir. Bu yönüyle klasik İslâm düşüncesinden ayrılmaktadır.^[84] Bununla birlikte Çaviş'e göre kişi, açık gerçekleri kabul etmekten kaçınır ve bildiği hâlde sırf düşmanlık ve kibir sebebiyle inkâr ederse, bu tutumunun cezası, Allah'ın inatçı ve inkârcılara vaat ettiği şiddetli azaptır.^[85]

Çaviş, ulema tenkitleri bağlamında Mısır'ın önemli sûfî ekollerinden olan Bekrîleri de tenkit etmiştir. Tarikatin mevlid kutlamalarında yapılan çarpıklıklarla dolu zikir halkalarının "İslâm zannedilmesine" tepkisi büyüktür. Ona göre Şeyh Bekrî^[86] bahsedilen çarpıklıklara engel olabilirdi ve isteseydi İslâm'ı bunlardan arındırırdı.^[87] Çaviş'in eleştirileri sadece sufi tarikatlere yönelik değildir. Aynı zamanda onun ictihad söylemleri de dikkat çekmektedir. Şeriatin maslahatı dikkate almayan hükümlerden temizlenmesinin vacip olduğunu ifade etmiştir. Zira şeriat, insanın sıkıntı ve zarara uğramaması için zamana ve mekâna en uygun olanı emretmiştir.^[88]

Çaviş'in ulema eleştirilerinde yer alan diğer bir nokta da tefsir kaynaklarındaki sahih olmayan birikimdir. Ona göre müfessirler, tefsir kaynaklarını kendi fikirlerini teyit etmek, ortaya çıkardıkları bidatleri desteklemek ve hurafelere vasıta kılmak için çeşitli yorumlarla doldurmuşlardır. Bu yorumlar, Kur'ân'ın üslubu ve manasına, ibare ve ayetlerinin sarîh medlûlüne aykırıdır. Çaviş'e göre müfessirler bir yöntem takip etseydi mesele bu kadar büyütülmezdi. Ancak birinin siyah dediğine diğeri beyaz dediği için mesele, sükût ile geçiştirilemez boyuttur.^[89] Örneğin Çaviş,

[82] Abdülaziz Çaviş, "Esrar-ı Kuran: [Suretül-Bakara, 34-39]", çev. Mehmed Şevket, *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 17/435-436 (Ağustos 1335), 147.

[83] Çaviş, "Esrar-ı Kuran", 147.

[84] bk.Ahmet Saim Klavuz, "Elfâz-ı küfür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 06 Eylül 2024); Mustafa Sinaoğlu, "Küfür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 06 Eylül 2024).

[85] Abdülaziz Çaviş, "Esrar-ı Kuran: [Suretül-Bakara, 34-39]", çev. Mehmed Şevket, *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 17/437-438 (21 Ağustos 1335), 162.

[86] bk. İrfan Gündüz, "Bekrî, Muhammed Tefvîk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 31 Mayıs 2024).

[87] Cündi, *Abdülaziz Çaviş*, 208-209.

[88] Cündi, *Abdülaziz Çaviş*, 200-201.

[89] Abdülaziz Çaviş, "Tefsîr-i Şerif: Esrâr-ı Kur'ân", çev. Mehmet Şevket, 14/341 *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]*, 14/341 (20 Recep 1333), 17-18.

Bakara suresi 94-98. ayetlerinin^[90] yorumunda müfessirlerin pek çok problemli rivayeti aktardıklarını ifade etmektedir. Ona göre bu rivayetler, zaaf ve kizb ile maruf zevattan da gelebilmektedir ki kaynaklar bu konuda ihtiyatlı davranmamıştır. İbn Cerir et- Taberî (öl. 310), İbn Kesîr (öl. 774), Râzî (öl. 606), Alûsî (öl. 1854) gibi isimlere ait tefsirlerde problemli rivayetlere rastlanmaktadır. Çaviş'e göre bu gibi rivayetler, fezâil ve ahlak alanında hoş görülebilirse de sabit hakikatlere, mantikî delillere ve müşahadata aykırı olması sebebiyle müsamaha ile karşılanması imkansızdır.^[91]

Başka bir örnek olarak Bakara suresi 93. ayetinde Çaviş, وَأَشْرَبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ ifadelerinin yorumunda tefsir kaynaklarında aktarılan rivayetlere tepki göstermektedir. Örneğin, "Güya Hz. Musa bir bıçak alarak o danayı kesip denize atmış. O gün yeryüzünde ne kadar deniz varsa hepsine bu danadan bir parça isabet etmiş. Sonra ümmetine: Bu sudan için demiş. Onlar da içmişler. Hangisi onu sürse bıyıklarından altın çıkmış..."^[92] ifadelerinde ilgili rivayetleri "masal" ve "İsrailoğullarının yalanları" olarak nitelendirmiştir. Hatta bu rivayetler için kullandığı "Bunlar koca karıların çocukları uyutmak için geceleri hikâye ettikleri hurafatla dolu hikâyeler kabilindendir." cümlesi tepkisinin derecesini göstermesi açısından önemlidir.^[93] Tahrif edilmiş kitapları Hz. Peygamber'e nispet edilen sıhhati problemli rivayetlerle kıyaslamış, uydurma hadislerle insanları İslâm'a celbetmeye çalışmanın gereksiz olduğunu ifade etmiştir. "İşte kitab-ı kerim halka va'z ve irşat emelinde olanlar için onun ayetleri sonsuz bir ilham kaynağı teşkil eder."^[94] ifadeleriyle müslümanlar için Kur'an'ın tek başına yeterli olduğu konusundaki kanaatini vurgulamıştır.

Çaviş'in tefsir kaynaklarındaki asılsız rivayetlere tepkisinin önemli sebeplerinden birisi de misyonerlerin bu tür rivayetler karşısındaki tutumudur. Bu rivayetlerin kaynaklarda yer alması İslâm düşmanlarının eline din-i İslâm'a saldırmak için birçok vesile vermiştir. Ona göre "Şayet Kitabullah'ın tefsirinde bu gibi âsâra yer verilmemiş olsaydı İslâm'ın düşmanları o Kitab-ı Kerim'e hücum için hiçbir açık kapı, hiçbir zayıf nokta bulamazlardı."^[95] Çaviş, problemli olarak nitelediği hadislerin sahih olduğu farz edilse bile Kur'an'ın bu rivayetlere dayanarak tefsir edilemeyeceği görüşündedir.^[96] Çaviş, ulema sınıfının ıslahı için önerdiği çözümleri aşağıdaki ifadelerle açıklamıştır:

"Acaba İslâm uleması bundan böyle kendilerine gelecekler de aralarında zuhur edecek ihtilafat-ı hal için Allah'ın kitabından, Peygamber'in sünnetinden başka bir hüküm tanımamak, hodserane fetvalardan vazgeçmek, şimdiye kadar dinin pak nasıyesini karalayan, metin erkanını hak ile yeksan eden hileleri bırakmak cihetine yanaşacaklar mı? Ve bu suretle kendileri için henüz ümit kapıları büsbütün kapanmamış, henüz Beni İsrail ulemasına isabet eden ikaba maruz olmamışken mafatı telafiye, Cenabı Hakka rücuyla çalışacaklar mı?"^[97]

Sonuç

Modernleşme, sosyal, siyâsî, kültürel ve ekonomik vs. hayatın çeşitli alanlarında önemli değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. İslam dünyasında bu değişimlerin gerçekleşmesinde dönemin

[90] "Onlara, "Şayet Allah katında, âhiret yurdu diğer insanlara değil de yalnız size ait ise ve bu iddianızda doğruysanız haydi ölümü isteyin bakalım!" de. Kendi elleriyle yapıp ettikleri işler sebebiyle hiçbir zaman ölümü temenni etmeyeceklerdir. Allah zalimleri iyi bilir. Yemin olsun ki, onları insanların yaşamaya en düşkün olarak bulursun; müşriklerden de çok, her biri ister ki bin sene yaşasın. Oysa çok yaşatılması hiç kimseyi azaptan kurtaramaz. Allah onların yapmakta olduklarını eksiksiz görür. Söyle (yahudilere): Cebrâil'e kim düşmansa bilsin ki, Allah'ın izniyle önce gelen kitapları doğrulayıcı, müminler için bir hidayet rehberi ve müjdecî olarak Kur'an'ı senin kalbine indiren odur. Her kim Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrâil'e ve Mikâil'e düşman ise bilsin ki Allah da inkârcıların düşmanıdır." Bakara 2/ 94-98.

[91] Çaviş, "Esrar-ı Kur'an", (Temmuz 1337), 202.

[92] Çaviş, "Esrar-ı Kur'an", (Mayıs 1337), 121.

[93] Çaviş, "Esrar-ı Kur'an", (Mayıs 1337), 122.

[94] Abdülaziz Çaviş, "Esrar-ı Kur'an: [Suretül-Bakara, 4]", çev. Mehmed Şevket, *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 15/379 (Teşrin-i Sani 1334), 271.

[95] Çaviş, "Esrar-ı Kur'an", (Temmuz 1337), 202.

[96] Çaviş, "Esrar-ı Kur'an", (Temmuz 1337), 203-204.

[97] Abdülaziz Çaviş, "Esrar-ı Kur'an", 19 /469, çev. Mehmet Şevket, *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]*, (24 Şubat 1337), 2.

ıslah merkezli tefsirleri etkili olmuştur. Kur'ân'ın güncel konular esas alınarak yorumlanması veya aktüel problemlerin tefsire konu olması dönemin önemli özelliklerinden biridir. Çalışma, geç Osmanlı tefsirinde öne çıkan aktüel konuları Abdülaziz Çaviş'in tefsiri çerçevesinde analiz etmiştir.

Abdülaziz Çaviş'in tefsiri, geç Osmanlı döneminin toplumsal ve fikrî dönüşüm sürecinde çift yönlü bir ıslah çabasını yansıtır. Bir yandan İslâm ve Müslümanlar hakkındaki Batılı eleştirilere cevap vermiş, diğer yandan ise Müslüman halkın din algısında çarpıklık olarak gördüğü hususları düzeltmeyi hedeflemiştir. Müslüman halkın inanç ve düşünce dünyasındaki sorunları ele alan müfessir, aklî yaklaşımdan uzaklaşma, hurafecilik, taklitçilik, gibi unsurların yanı sıra dini otorite ve kaynakları eleştirerek dinî zihniyetin yenilenmesini savunur. Aynı zamanda Batı'dan gelen misyonerlik faaliyetlerinin ve materyalist fikir akımlarının iddialarına ve Kur'ân'da tekerrür gibi eleştirilere karşı Kur'ân merkezli savunular geliştirir. Ulemayı hem topluma rehber olmadaki yetersizlikleri hem de modern eleştirilerin hedefi hâline gelmeleri nedeniyle sorumlu tutar. Bu yönüyle *Esrâr-ı Kur'ân*, dönemin krizlerine karşı bir ıslah tefsiri olarak değerlendirilebilir.

Elde edilen veriler çerçevesinde Çaviş'in Kur'ân yorumunda aktüel meselelere ayrılan yerin, klasik tefsir konularına kıyasla belirgin şekilde daha fazla olduğu gözlenmektedir. Tefsirde doğrudan lafız odaklı ve klasik anlam çerçevesinde yapılan yorumlar çoğunlukla kısa tutulmaktadır. Buna karşın âyetlerin güncel meselelerle ilişkilendirildiği bölümler daha geniş bir şekilde işlenmektedir. Özellikle misyonerlik faaliyetleri, materyalist düşünce akımları, ulemanın İslam toplumlarındaki işlevi, dinî düşüncedeki bozulmalar, aklın konumu ve İslam dünyasındaki parçalanmışlık gibi konular, bağlamdan hareketle uzun analizlere konu olmuştur. Bu da göstermektedir ki müfessirin temel amacı, yalnızca metni açıklamak değil, metin üzerinden dönemin fikrî ve toplumsal meselelerini ele almak ve bir ıslah çağrısı yapmaktır.

Çaviş'in İslâm dünyasının çöküş nedenleri arasında sorumlu tuttuğu ilmî ve kültürel birikim, modern Batı düşüncesiyle bağdaşmayan unsurları içermektedir. Ona göre bu birikim, aklın yerine geleneksel otoriteyi, hurafeyi ve taklidi koyarak toplumu fikrî duraklamaya sürüklemiştir. Bu çerçevede Çaviş, İslâm dünyasının yenilenmesinin yalnızca doğrudan Kur'ân'a dönüşle mümkün olabileceğini savunmuş ve bu yaklaşımıyla Abduh ekolünün somut bir temsilini ortaya koymuştur. Tefsir boyunca güncel meseleleri ele alırken hem Batı'ya hem de İslam dünyasına karşı kullandığı sert ve eleştirel üslup, metnin toplumu harekete geçirme amacıyla da örtüşmektedir. Eserin *Sebilürreşâd*'da yayınlanması ve heyecanla karşılanması dönemin tefsir anlayışındaki eğilimi göstermesi bakımında önemlidir.

Kaynakça

- Abduh, Muhammed. *Tevhid Risalesi*. çev. Sabri Hizmetli. İstanbul: Fecr Yayınları, 1986.
- Bagader, Ebubekir (ed.). *Modern Çağda Ulema*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1991.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi II: Tabakatü'l-müfessirin*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1960.
- Cümdi, Enver. *Abdülaziz Çaviş : min revvadi't-terbiye ve's-sahafe ve'l-ictima'*. Kahire: el-Müessese-tü'l-Mısriyye el-Amme, 1965.
- Çaviş, Abdülaziz. *Esrâr-ı Kur'ân*. by: Matbaatü'l-hidaye h.1331.
- Çaviş, Abdülaziz. *El-İslam dînü'l-fitra*. Kahire: ez-Zehra li'l-İ'lami'l-Arabi, 1995.
- Çaviş, Abdülaziz. *Anglikan kilisesine cevap = el-Ecvibe fi'l-İslâm an es'ileti'l-keniseti'l-Anglikiyye*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1987.
- Çaviş, Abdülaziz. *el-İslam dînü'l-fitra*. Kahire : ez-Zehra li'l-İ'lami'l-Arabi, 1995.
- Çaviş, Abdülaziz. "Mukaddime: Kur'ân-ı Kerîm'den Garaz-ı Fitrî", çev. Mehmed Şevket, *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 14/356 (3 Zilka'de 1334), 137-138.
- Çaviş, Abdülaziz. "Esrar-ı Kur'ân". çev. Mehmed Şevket. *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 14/341 (20 Rebeb 1333).
- Çaviş, Abdülaziz. "Esrar-ı Kur'ân". çev. Mehmed Şevket. *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 15/380 (Teşrin-i Sani 1334), 285-288.
- Çaviş, Abdülaziz. "Esrar-ı Kur'ân: [Suretü'l-Bakara, 3]". çev. Mehmed Şevket. *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 15/378 (Teşrin-i Sani 1334), 253-255.
- Çaviş, Abdülaziz. "Esrar-ı Kur'ân: [Suretü'l-Bakara, 4]". çev. Mehmed Şevket. *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 15/379 (Teşrin-i Sani 1334), 269-271.
- Çaviş, Abdülaziz. "Esrar-ı Kur'ân: [Suretü'l-Bakara, 27-28]". çev. Mehmed Şevket. *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 16[17]/417-418 (Mayıs 1335), 1-3.
- Çaviş, Abdülaziz. "Esrar-ı Kur'ân: [Suretü'l-Bakara, 29]". çev. Mehmed Şevket. *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 16 [17]/419-420 (Haziran 1335), 17-18.
- Çaviş, Abdülaziz. "Esrar-ı Kur'ân: [Suretü'l-Bakara, 30]". çev. Mehmed Şevket. *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 17/427-428 (Temmuz 1335), 81-82.
- Çaviş, Abdülaziz. "Esrar-ı Kur'ân: [Suretü'l-Bakara, 30-33]". çev. Mehmed Şevket. *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 17/423-424 (Haziran 1335), 49-50.
- Çaviş, Abdülaziz. "Esrar-ı Kuran: [Suretü'l-Bakara, 34-39]". çev. Mehmed Şevket. *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 17/435-436 (Ağustos 1335), 145-146.
- Çaviş, Abdülaziz. "Esrar-ı Kur'ân: [Suretü'l-Bakara, 55-57]". çev. Mehmed Şevket. *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 17/442 (Eylül 1335), 214-215.
- Çaviş, Abdülaziz. "Esrar-ı Kur'ân: [Suretü'l-Bakara, 63-64]". çev. Mehmed Şevket. *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 18/447 (Teşrin-i Evvel 1335), 50-51.
- Çaviş, Abdülaziz. "Esrar-ı Kur'ân", çev. Mehmed Şevket, *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 14/341 (20 Rebeb 1333), 18.
- Çaviş, Abdülaziz. "Esrar-ı Kur'ân: [Suretü'l-Bakara, 84-86]". çev. Mehmed Şevket. *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 19/471 (Mart 1337), 22-25.
- Çaviş, Abdülaziz. "Esrar-ı Kur'ân: [Suretü'l-Bakara, 87-91]". çev. Mehmed Şevket. *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 19/474 (Mart 1337), 50-52.

- Çaviş, Abdülaziz. "Esrar-ı Kur'ân: [Suretü'l-Bakara, 87-91]". çev. Mehmed Şevket. *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 19/477 (Nisan 1337), 82-83.
- Çaviş, Abdülaziz. "Esrar-ı Kur'ân: [Suretü'l-Bakara, 92-93]". çev. Mehmed Şevket. *Sebilürreşâd [Sırat-ı Müstakim]* 19/480 (Mayıs 1337), 120-121.
- Çaviş, Abdülaziz. "Esrar-ı Kur'ân: [Suretü'l-Bakara, 94-98] (-4)". çev. Mehmed Şevket. *Sebilürreşâd [Sırat-ı Müstakim]* 19/487 (Temmuz 1337), 202-203.
- Çaviş, Abdülaziz- Şevket, Mehmed. "[Esrar-ı Kur'ân: Suretü'l-Bakara, 63-64]". çev. Mehmed Şevket. *Sebilürreşâd [Sırat-ı Müstakim]* 18/448 (Teşrin-i Sani 1335), 63-64.
- Çaviş, Abdülaziz, "Tefsir-i Şerif Esrar-ı Kur'ân", çev. Mehmed Şevket *Sebilürreşâd [Sırat-ı Müstakim]* 14/341 (1915), 17-19.
- Çaviş, Abdülaziz. "Esrar-ı Kur'ân". çev. Mehmed Şevket. *Sebilürreşâd [Sırat-ı Müstakim]* 15/379, 271.
- Çaviş, Abdülaziz. "Esrar-ı Kur'ân". çev. Mehmed Şevket. *Sebilürreşâd [Sırat-ı Müstakim]* 19/469, 2.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi. İstanbul: MÜİF Yayınları, 2012.*
- Efe, Âdem. "Sebilürreşâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/251-153. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Efe, Âdem. "Uzun Soluklu İslâmcı Bir Dergi: Sebilürreşâd (Tarihçesi ve Bazı Sosyo-Kültürel Problemlere Yaklaşımı)". *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* VIII/2 (2008), 157-180.
- Eroğlu, Muhammed. "Abdülaziz Çaviş". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/187-188. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Gökkır, Necmettin. "'Çağdaş Tefsir' Tipolojilerinde 'Okuyucu Bağlamı'". *Dini ve Felsefi Metinler: Yirmi-birinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama II*, ed. Bayram Ali Çetinkaya vd. 613-622. İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür İşleri, 2012.
- Gökkır, Necmettin. "Çağdaş Sorunlar ve Çağdaş Tefsir Ürünleri". *Tefsir ve Toplumsal Sorunlar*. ed. Ali Karataş vd. 115-132. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020.
- Hayreddin, Mehmed. "Garbın Şark'ta Kilise Siyaseti". *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 1-8/26-208 (16 Ağustos 1328), 502-505.
- Hindî, Rahmetullah b Halîlirrahmân. *İzharü'l-hak*. Kahire: Matbaatü'l-ilmiyye, 1316.
- İrfan Gündüz. "Bekrî, Muhammed Tevfik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 31 Mayıs 2024. <https://islamsiklopedisi.org.tr/bekri-muhammed-tevfik>
- İşcan, Mehmet Zeki. *Muhammed Abduh'un Dînî ve Siyasi Görüşleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları 1998.
- Kavak, Özgür. "Dünyevî Bir 'Fıkıh' İnşâsına Doğru: Reşid Rıza'nın Fıkıh Usûlü Eleştirisi ve Modern Fıkıh Düşüncesi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi) /Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (Şubat 2009), 35-72. <https://doi.org/10.15370/muifd.51367>.
- Keddie, Nikki (ed.). *Scholars, Saints, and Sufis: Muslim Religious Institutions in the Middle East since 1500*. London: California Press, 1972.
- Kırca, Celal. *Hayatın İçinde Hayatla Birlikte Kur'an'ı Anlama: Sorunlar-Yöntemler*. İstanbul: Marifet Yayınları 2010.
- Klavuz, Ahmet Saim. "Elfâz-ı küfür". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 06 Eylül 2024. <https://islamsiklopedisi.org.tr/elfaz-i-kufur>
- Kuneybür, Salim Abdünnebi. *el-İtticahatü's-siyasiyye ve'l-fikriyye ve'l-ictimaiyye fi'l-edebi'l-Arabi'l-mu-asır : Abdülazîz Çaviş : 1872-1929*. Beyrut: Mektebetü'l-Endelüs, 1968.

- Kur'ân Yolu*. Erişim 16 Nisan 2025. <https://kuran.diyanet.gov.tr>
- Margoliouth, David Samuel. *Muhammed ve İslâm'ın yükselişi*. çev. Muhammed İkbâl Saylık. Ankara : Ankara Okulu Yayınları, 2020.
- Şevket, Mehmed. *Sebilürreşâd* 14/343 (1915), 36.
- Merad, Ali. "İslah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr> (Erişim tarihi 07.06.2025).
- Mertoğlu, Suat. *Osmanlı'da II. Meşrutiyet sonrası modern tefsir anlayışı; Sırat-ı Müstakim / Sebülürreşâd dergisi örneği: 1908-1914 / Modern aproaches to qur`anic interpretation in post-Meşrutiyet II. Ottoman society: The case of the journal Sırat-ı Müstakim / Sebülürreşâd*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Mertoğlu, Mehmet Suat. "Kur'ân'ın Güncel Olaylarla İlişkilendirilmesi Sırat-ı Müstakim / Sebülürreşâd Mecmuası Çerçevesinde Osmanlı Son Döneminde Sosyo-Politik Tefsir Yaklaşımı". *Osmanlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II*. Ed. Bilal Gökçür vd. 399-428. İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2013.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şâhîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.
- Özervarlı, Mehmet Sait. "Tarihsel Ve Entelektüel Bağlamı İçinde Yeni Kelâm Hareketi'nin Ortaya Çıkış Analizi". *İslâm Tetkikleri Dergisi* 13/2 (Eylül 2023), 581-604. <https://doi.org/10.26650/iuitd.2023.1240015>.
- Öztürk, Mustafa. *Çağdaş İslâm Düşüncesi ve Kur'âncılık*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Öztürk, Mustafa. "Oksidantalizm Bağlamında Afgânî- Abdüh Ekolü, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 6/3 (2006), 43-69.
- Paçacı, Mehmet. *Çağdaş Dönemde Kur'ân'a ve tefsire ne oldu?* İstanbul: Klasik Yayınları 2012.
- Rıza, M. Reşid- Hamdi, Aksekili A[hmed]. "Mezahibin Telfiki ve İslâm'ın Bir Noktaya Cemi". *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* XII/291 (27 Mart 1330), 81-84.
- Rıza, Ömer. "Misyonerlik [-I]". *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 23/593 (Mart 1340), 333-334.
- Rıza, Ömer. "Misyonerlik -II: Son Asırlarda Misyonerlik Faaliyetleri". *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* 23/595 (Nisan 1340), 359-361.
- Sezgi, Erdal. "Osmanlı Devleti'nde Misyonerlik Çalışmaları ve ermeniler". *Kafdağı* 7/2 (31 Aralık 2022), 185-204. <https://doi.org/10.51469/kafdagı.1202730>.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Küfür". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 06 Eylül 2024. <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/kufur>.
- Şinasi Gündüz. "Misyonerlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Mayıs 2024. <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/misyonerlik>
- Teber, Hatice. "Mısırlı Bir Mücadele ve İlim Adamı: Abdülaziz Çâvîş = An Egyptian Struggle and Scholar: Abdülaziz Çaviş". *Katre: Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi* 14 (2022), 181-200.
- Ulusoy, Ömer Mehmet. "Sırât-ı Müstakim ve Sebilü'r-Reşâd Dergilerinde Kur'ân Tarihi ve Kiraate Yaklaşım". *Rize İlahiyat Dergisi* 24 (2023), 209-227. <https://doi.org/10.32950/rid.1331091>
- Ünal, Mehmet. "Sırât-ı Müstakim ve Sebilü'r-Reşâd Dergilerinde Yayımlanan Kur'ân ve Tefsirle İlgili Çalışmalar". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2007), 109-146.
- Zamir, Syed Rizwan. "Rethinking the Academic Study of the 'Ulamâ' Tradition". *Islamic Studies* 53/3/4 (2014), 145-174. <https://doi.org/10.52541/isiri.v53i3-4.156>